

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERÎ DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU*

Bülent AKYAY**

ÖZET

1875 yılında Hersek'te çıkan isyan kısa sürede gelişerek Şark Meselesi'nin yeni bir krizine başlangıç teşkil etmiştir. Avrupa güçler dengesi çerçevesinde Büyük Güçlerin müdahalesiyle kriz uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakan bu isyanı takip eden süreçte yaşanan 1876 Bulgar İsyanı, 1876 Osmanlı-Sırp-Karadağ Savaşı, 1876 İstanbul (Tersane) Konferansı ile Panslavizm tüm ağırlığını hissettirmiş ve nihayet 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na sebep olmuştur.

Savaş sırasında Osmanlı hudut bölgelerinde incelemelerde bulunan İngiliz istihbarat subayı Yüzbaşı F.C.H. Clarke, gönderdiği raporlarla ülkesini bilgilendirmekteydi. Çalışmada Yüzbaşı Clarke'ın 1877 yılı Ekim ayında Türk-Karadağ sınırındaki askerî duruma dair hazırladığı memorandumu çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınır bölgesinde her iki tarafın askerî durumu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşı, Karadağ, Osmanlı Devleti, F.C.H. Clarke, Askerî Durum, İngiltere.

A MEMORANDUM BY A BRITISH OFFICER ABOUT THE MILITARY POSITION ON THE MONTENEGRIN FRONTIER DURING THE RUSSO-TURKISH WAR OF 1877-1878

ABSTRACT

The revolt in Herzegovina in 1875, constituted the beginning of a new crisis in the Eastern Question. Within the balance of European Powers, this crisis had become an international problem with the intervention of the Great Powers. The course following the revolt had left Ottoman Empire in a difficult position and Pan-

* Bu makale, 23-24 Kasım 2015 tarihleri arasında Podgorica-Karadağ'da düzenlenen "Montenegro and The Ottoman Empire: The Experience of Interstate Relations" adlı uluslararası sempozyumda sunulmuş bildirinin genişletilmiş ve geliştirilmiş halidir.

** Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü, Balkan Tarihi Anabilim Dalı, Edirne, E-mektup: b.akyay@gmail.com.

Slavism made feel the full weight for Ottomans during the period with the events like the Bulgarian Rebellion of 1876, Ottoman-Serbian-Montenegrin War of 1876, The Conference of Istanbul (Tersane) in 1876, and finally, these events caused to the “War of 93” known as the Russo-Turkish War of 1877-1878.

During the war time, British intelligence officer Captain F.C.H. Clarke informed his country with his reports regarding the Ottoman Balkan frontiers. In this paper, the military position on both sides of the frontier between the Ottoman Empire and Montenegro will be discussed within the framework of Captain Clarke’s memorandum dated as October 1st, 1877.

Keywords: The Russo-Turkish War, Montenegro, Ottoman Empire, F.C.H. Clarke, Military Position, Britain.

Giriş

Bu çalışmada Francis Coningsby Hannam Clarke’ın *Levâzım Dairesi Başkan Yardımcısı Vekili* imzasıyla Karadağ sınırındaki askerî durum üzerine hazırladığı 1 Ekim 1877 tarihli memorandumunu incelenecektir.¹ Ayrıca bu memorandumdan hareketle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle Balkanlarda açılan Tuna cephesinin dışında daha batıda ikincil öneme sahip de olsa bir başka cephenin varlığına dikkat çekmek ve bu suretle Britanya’nın gözünden bu bölgenin nasıl algılandığını gündeme taşımak amaçlanmıştır. Söz konusu memorandumun Türkçe tercümesi bu çalışmanın sonunda ayrıca ek olarak verilecektir. Öncelikle memorandumun hazırlandığı döneme kadar bu süreçte bölgedeki gelişmelerin tarihî seyrine kısaca değinmekte yarar vardır.

1875 yılı Temmuz’unda Hersek’te başlayan ayaklanmaya Karadağ’ın el altından verdiği destek yeni bir Balkan krizine yol açmış ve Rusya’nın olaya müdahil olmasıyla da ayaklanma bir Avrupa sorunu haline gelmiştir. Osmanlı birlikleri ayaklanmayı bastıramayınca Avrupa devletlerinin isteği üzerine Babıâli asilerle görüşmeyi kabul etse de, Bosna-Hersek’in Hıristiyan bir vali yönetiminde özerk olması talebini reddetmiştir. Bunun ardından asiler ayaklanmayı bir Slav ihtilâline dönüştürmeye çalışmışlardır.²

¹ The National Archives (TNA) F.O. 881/3480, “Memorandum by Captain Clarke, R.A., on the Present Position on the Montenegrin Frontier”.

² Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir’at-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yay., İstanbul 1983, ss. 51-62; İsmail Hakkı Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, ss. 246-249; Kemal Baltalı, “1875 Hersek Ayaklanmasının

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

Osmanlı Devleti'nin bölgedeki isyanı yatıştırmak için yayınladığı “*Adalet Fermanı*”na Rusya ve Almanya itibar etmeyince Balkanlardaki karışıklıklardan en az Osmanlı Devleti kadar rahatsız olan Avusturya-Macaristan, bu iki güç nezdinde harekete geçmiş ve Başbakan Andrassy bir reform programı hazırlamıştır. 30 Aralık 1875 tarihinde “*Andrassy Notası*” adı verilen bu program 31 Ocak 1876’da Osmanlı Devleti’ne takdim edilmiştir. “*Andrassy Notası*”,³ özerkliği değil, bazı mahallî yetkilerin genişletilmesini ve bölgenin güvenliğine yönelik bazı ek tedbirleri öngörmüştü. İstanbul hükümeti de 11 Şubat 1876 tarihli cevabında “vergilerin yerinde harcanması” maddesi dışında notayı kabul etmiş ve 13 Şubat 1876 Fermanı’nı yayınlamıştır.⁴

Fakat bu girişimler pek verimli bir sonuç doğurmamış görünmektedir. Zira asiler, Karadağ ve Sırbistan’ın verdiği destekten emin bir halde “*Andrassy Notası*”na ve 13 Şubat Fermanı’na itibar etmeyerek ayaklanmayı sürdürmüşlerdir. Sert geçen 1875-76 kışı isyancılara pek fazla hareket imkânı vermemişti. Ancak baharla birlikte tekrar faaliyete geçmişler, Karadağlılarla birleşerek Nikşik’i kuşatmışlardır. Osmanlılar çok

Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Belleten*, LI/199, Ankara 1988, s. 205; B. H., Sumner, *Russia and The Balkans, 1870-1880*, Clarendon Press, Oxford 1937, ss. 142-143; J. A. R. Marriot, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Clarendon Press, 4th ed., Oxford 1940, s. 322; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK Yay., Ankara 1988, ss. 74-76 ve s. 79; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1789-1914*, TTK Yay., Ankara 1997, ss. 495-496; Yuluğ Tekin Kurat, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nin Sebepleri”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962, s. 569; Bülent Akyay, *Tesalya Meselesi (1881)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Turan Gökçe, İzmir 2001, s. 71; Bülent Akyay, “93 Harbi Sırasında Türk-Yunan Sınırındaki Askerî Durum Üzerine Bir İngiliz Subayın Raporu”, *Yeni Türkiye*, S. 68, Ankara 2015, s. 2729.

³ Andrassy Notası hakkında geniş bilgi için bkz. David Harris, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year*, Archon Books, California 1969, ss. 132-287.

⁴ Mihailo D. Stojanovic, *The Great Powers and The Balkans, 1875-1878*, Cambridge University Press, London 1939, ss. 28-56; Sumner, *a.g.e.*, ss. 151-153; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 71-76; F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, The Isis Press, İstanbul 1996, s. 14; L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1961, s. 400; Mithat Aydın, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan’daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, ss. 80-98; Baltalı, *a.g.m.*, ss. 206-207; Kurat, *a.g.m.*, ss. 577-578; Danişmend, *a.g.e.*, ss. 250-251; Marriot, *a.g.e.*, ss. 322-324; M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, MacMillan, New York 1966, s. 182; Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri*, C. 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 374; Akyay, *a.g.t.*, s. 72; Karal, *a.g.e.*, ss. 80-82; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 497-499; Akyay, *a.g.m.*, s. 2730.

zor şartlar altında Nikşik'e yardım ulaştırabilmişlerdir. “*Andrassy Notası*”nın sonuçsuz kalmasının inisiyatifi Rusya'ya geçirmesi üzerine Avusturya-Macaristan izlediği politikada değişiklik yaparak ayaklanan bölgeleri kendi kontrolüne almaya karar vermiştir. Bu durum ise Avusturya-Macaristan'ı Rusya ile birlikte hareket etmeye sevk etmiştir.⁵

Diğer yandan 1876 yılı Nisan ayında başlayan Bulgar İsyanı Osmanlı Devleti tarafından bastırılmışsa da ardından yaşanan *Selânik Olayı* Avrupa kamuoyunu olumsuz etkilemiştir. Rus Şansölyesi ve Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof, Berlin'e giderek Osmanlı Devleti'ne baskı yapılması yönünde Bismarck'ı ikna etmiştir. Avusturya-Macaristan'ın da dâhil olduğu görüşmelerin sonunda “*Berlin Memorandumu*”⁶ adını alan belge 13 Mayıs 1876 tarihinde Osmanlı Devleti'ne tebliğ edilmiştir. Ültimatom özelliği taşıyan bu memorandumda, alınması istenen önlemlerin yerine getirilmemesi halinde başka yollara başvurulacağı belirtilerek Babıâli tehdit edilmiştir. Bu memoranduma, Fransa ve İtalya önce destek vermişlerse de İngiltere, belgeyi onaylamayınca bu desteklerini geri çekmişlerdir.⁷ Bu gelişmelerin yaşandığı kaotik ortamda V. Murad'ın 31 Mayıs 1876 tarihinde Osmanlı tahtına geçmesiyle sonuçlanan İstanbul'daki saltanat değişimi Sırbistan ve Karadağ'ı cesaretlendirirken, Rus desteğinin de verdiği güvenle Osmanlı Devleti'ne savaş ilân etmelerini kolaylaştırmıştır.⁸

Karadağ ile Savaşlar Dönemi (1876-1878)

Karadağ, Hersek ayaklanması ile başlayan süreçten yararlanarak Sırbistan ile beraber Osmanlı Devleti'ne karşı savaş hazırlıklarına başlamış

⁵ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, TTK Yay., Ankara 2012, ss. 38-39; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 77-80; Aydın, *a.g.e.*, ss. 101-107; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 500; Karal, *a.g.e.*, s. 81; Akyay, *a.g.m.*, s. 2730.

⁶ Berlin Memorandumu hakkında ayrıntılı olarak bkz. Harris, *a.g.e.*, ss. 288-376.

⁷ Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 81-91; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 400; Sumner, *a.g.e.*, ss. 163-164; Marriot, *a.g.e.*, s. 325; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 58-74; Anderson, *a.g.e.*, s. 183; Baltalı, *a.g.m.*, ss. 212-214; Kurat, *a.g.m.*, s. 578; Danişmend, *a.g.e.*, ss. 251-253 ve ss. 255-256; Aydın, *a.g.e.*, ss. 107-118; Karal, *a.g.e.*, ss. 98-101; Akyay, *a.g.t.*, s. 72; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 501-502; Akyay, *a.g.m.*, s. 2730.

⁸ Özcan, *a.g.e.*, s. 45; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 101-116 ve 137-154; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 402; Marriot, *a.g.e.*, s. 325; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 183-208; Anderson, *a.g.e.*, ss. 184-185; Danişmend, *a.g.e.*, ss. 256-283; Karal, *a.g.e.*, C. VII, ss. 108-109; Karal, *a.g.e.*, C. VIII, ss. 14-16; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 503-505; İ. Halil Sedes, “1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (IV)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 36, Şubat 1988, s. 69.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

ve 15 Mayıs (Sedes'e göre Haziran) 1876'da konuyu Meclise taşımıştı. Karadağ Meclisi'nin de savaş ilânı yönünde bir karar alması Prens Nikola'nın elini güçlendirmişti. 26 Mayıs'a gelindiğinde Avusturya-Macaristan ve Rusya'nın da teşvikiyle Karadağ ve Sırbistan arasında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşın gidişatında ortak hareket etmeye matuf bir ittifak antlaşması yapılmıştır. Sırp Prensi Milan Osmanlı askerinin sınırlarından çekilmesini ve kendisinin Bosna-Hersek valisi olarak atanmasını talep etmiş ve bu talebi reddedilince o da 1 Temmuz 1876'da Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Bu savaş ilânı ve Herseklilerin Karadağ Prensi Nikola'yı kendileri için hükümdar seçmeleri Karadağ'ın da cesaretini arttırmıştır. Nitekim ertesi gün Karadağ'da Osmanlı Devleti'ne resmen savaş açmıştır.⁹

Slav tehlikesinin giderek büyümesi Avusturya-Macaristan'ı da telaşlandırmıştır. Bu vaziyeti fark eden Rusya, Osmanlılar ile birlikte hareket etmesinden çekindiği için Avusturya-Macaristan ile bir uzlaşmaya varmıştır. Çar II. Aleksander ve İmparator Franz Joseph Osmanlıların olası bir zaferi ya da yenilgisi durumunda Balkanları paylaşmak maksadıyla bir araya gelmişler 8 Temmuz 1876'da Reichstadt Antlaşmasıyla her iki Balkan topraklarını aralarında paylaşmışlardır.¹⁰

Osmanlı Devleti yaptığı diplomatik hamlelerle Sırbistan ve Karadağ tarafından kendisine savaş açıldığını ve meşru müdafaaada bulunduğunu Avrupalı güçlere anlatmaya çalışmıştır. Karadağ, Osmanlılar karşısında başlıca İşkodra ve Hersek cepheleri başta olmak üzere iki cephede savaşa girmiştir. Karadağlılar bu cephelerde hem düzenli ordu hem de çetelerle savaşı yürütmüşlerdir. Karadağ'ın ana hedefi kuzeyden Sırp kuvvetleriyle birleşmektir. Osmanlı ordusu Karadağlılar ile başta Vuçji Do, Fundina, Medun Trijebaç, Spuz ve Doljani gibi nispeten büyük muharebeler olmak üzere 27 kadar da irili ufaklı çatışmada karşı karşıya gelmişti. 28 Temmuz 1876 tarihli Vuçji Do Muharebesinde Hersek cephesi komutanı Ahmet Muhtar Paşa yenilmiş ve geriye, Trebinje'ye çekilerek İstanbul'dan acil yardım istemiştir. Güneyde, İşkodra cephesinde ise çatışmalar Medun kalesi merkezli yaşanmıştır. Burada Karadağ saldırıları başlangıçta püskürtülmüşse de nihayetinde Osmanlılar Medun'da bozguna uğramışlar ve Karadağlılar

⁹ Özcan, *a.g.e.*, ss. 44-45; İ. Halil Sedes, *1876-1877 Osmanlı Karadağ Seferi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1936, s. 11; Karal, *a.g.e.*, C. VIII, ss. 14-15.

¹⁰ Sumner, *a.g.e.*, ss. 174-176; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 404; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 74-77; Anderson, *a.g.e.*, s. 185; Kurat, *a.g.m.*, ss. 580-581; Karal, *a.g.e.*, s. 18; Akyay, *a.g.t.*, s. 73; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 505-506; Özcan, *a.g.e.*, s. 47; Akyay, *a.g.m.*, s. 2730.

Osmanlı sınırları içine girmişlerdir. Buna karşın Sırbistan cephesinde ise Osmanlılar başarılı olmuş ve Prens Milan savaşın bitirilmesi için Belgrad'daki konsoloslardan aracı olmalarını istemiştir.¹¹

Osmanlı orduları karşısında Sırp'ların yenilgiye uğrayıp barışa yanaşmaları Karadağ'ın tepkisini çekse de İngiltere başta olmak üzere Avrupalı büyük güçler Osmanlı Devleti'ni ateşkes ilânına zorlamışlardır. Babiâli, 14 Eylül'de Sırp'lar için ağır şartlar ileri sürerken Karadağlılar için savaş öncesi durumu esas almışlardır. Bulgar isyanının, sözde şiddete başvurularak bastırılmasını gayet iyi işleyen Liberal Parti başkanı ve İngiltere muhalefetine güçlü ismi William Gladstone sayesinde İngiliz kamuoyu Osmanlıların aleyhine dönmüştü. İngiltere, 21 Eylül'de diğer güçlerin de onayı ile İstanbul'a yeni bir program ve ateşkes şartları sunmuştur. Bu şartları Sırp'lar ve Karadağlılar reddetmişler ve 25 Eylül 1876'da Sırp'lar tekrar savaşa başlamışlarsa da yine mağlup olmuşlardır. 31 Ekim tarihinde Rus elçisi İgnatyef de bir ultimatoma vermek suretiyle Babiâli'nin savaşı durdurmasını istemiştir. Osmanlı Devleti de Rusya ile savaşa girmemek adına bu ultimatoma kabul etmiştir. Bunun üzerine Sırbistan ve Karadağ ile ateşkes yapılarak bu çatışmasızlık hali iki ay daha uzatılmıştır.¹²

İngiltere, Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda ıslahat yapması yönünde İstanbul'da bir konferans toplanması için diğer devletleri ikna etmiştir. Babiâli, 23 Aralık 1876'da başlayan Tersane Konferansı'nın şartlarını 18 Ocak 1877 tarihinde reddetmiştir. Zira konferansta Karadağ'a toprak verilmesi de söz konusuydu. Konferans sonuçta Sırbistan ve Karadağ ile ateşkesin 2 ay daha uzatılmasına yaramış oldu. 26 Şubat 1877'de Sırbistan ile barış yapılabilmişse de Karadağ ile barış girişimlerinden Karadağ'ın beklentilerinin daha yüksek olması sebebiyle bir sonuç alınamamıştır. Beklenen savaşın giderek kaçınılmaz hale gelmesi üzerine Rusya ve Avusturya-Macaristan, *Peşte Antlaşması* ile Balkanlardaki niyetlerini yazılı

¹¹ Sedes, *a.g.e.*, ss. 42-110; Vahit Cemil Urhan, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2015, ss. 213-264; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 139-154; Özcan, *a.g.e.*, ss. 51-54.

¹² Taha Niyazi Karaca, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı*, Timaş Yay., İstanbul 2011, ss. 147-184; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 78-94; Aydın, *a.g.e.*, ss. 155-181; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 171-191; Erim, *a.g.e.*, s. 376; Karal, *a.g.e.*, C. VIII, ss. 18-24; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 509-510; Danişmend, *a.g.e.*, s. 291; Kurat, *a.g.m.*, s. 582; Sedes, *a.g.m.*, s. 70; Akyay, *a.g.t.*, s. 74; Özcan, *a.g.e.*, ss. 57-59; Urhan, *a.g.t.*, ss. 265-272; Akyay, *a.g.m.*, ss. 2730-2731.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

hale getirmişlerdir. Buna göre Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i almış, karşılığında ise Balkanlarda Rusları serbest bırakmıştır. Böylelikle Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın tarafsızlığını sağlamıştır.¹³

31 Mart 1877 tarihine gelindiğinde Londra'da İstanbul (Tersane) Konferansı'na katılmış olan Avrupalı altı gücün onayı ile "Londra Protokolü" kabul edilmiştir. Muhafazakâr Parti lideri İngiliz Başbakan Disraeli, iç politikada rakibi Gladstone'un ciddi baskısı altında diğer güçlere katılarak protokolü imzalamak zorunda kalmıştı. Karadağ ile ilgili protokol maddeleri ise Tersane Konferansı'na göre daha hafifletilmişti. Savaş çıkmaması için Karadağ adına talep edilen yer Nikşik kazasına indirgenmişti. Ayrıca Babiâli'nin evvelce Bosna, Hersek ve Bulgaristan için yapmayı kabul ettiği reformların icrası İstanbul'dan isteniyordu. İngiltere'nin, İstanbul'un bu protokolü reddetmesi durumunda kendisini bu protokole bağlı saymayacağını açıklamasıyla bundan cesaret alan Babiâli, 3 Nisan'da meclisin reddettiği protokolü 11 Nisan 1877'de reddettiğini açıklamıştır. Bunun üzerine Rus Çarı, 24 Nisan'da ordularına sınırı geçme emrini vermiş ve meşhur 93 Harbi'ni başlatmıştır. Bunun üzerine Karadağ da Rusya'nın yanında yer almıştır.¹⁴

Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında bir barış antlaşması yapılmadığından 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi başlayınca ateşkes halinden tekrar savaş haline geçilmiş oldu. Osmanlı birlikleri Karadağ'a karşı Hersek, İşkodra ve Yenipazar cephelerinden savaşa katılmışlardır. Savaşın başında Osmanlılar Karadağ'a karşı üstünlük sağlamışlardı. Karadağ'ı bir an önce

¹³ İ. Halil Sedes, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (V)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 37, Mart 1988, ss. 59-61; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 192-201, 159-163 ve 206-220; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 95-144; Anderson, *a.g.e.*, ss. 190-194; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 511-515; Sumner, *a.g.e.*, ss. 229-254; Yasamee, *a.g.e.*, s. 16; Stavrianos, *a.g.e.*, ss. 405-406; Marriot, *a.g.e.*, ss. 332-333; Danişmend, *a.g.e.*, ss. 291-296; Karal, *a.g.e.*, ss. 28-38; İ. Halil Sedes, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (VI)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 41, Temmuz 1988, s. 61; Kurat, *a.g.m.*, s. 590; Akyay, *a.g.t.*, s. 75; Özcan, *a.g.e.*, ss. 61-66; Urhan, *a.g.t.*, ss. 273-279; Akyay, *a.g.m.*, s. 2731.

¹⁴ Henry Kissinger, *Diplomasi*, Çeviren: İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2000, s. 138; H. Hikmet Süer, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, ATASE Yay., Ankara 1993, s. 65; Sumner, *a.g.e.*, ss. 255-271; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 258-272; Marriot, *a.g.e.*, ss. 333-334; Stavrianos, *a.g.e.*, s. 406; Yasamee, *a.g.e.*, s. 17; Karal, *a.g.e.*, ss. 39-40; Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 516; İ. Halil Sedes, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (VII)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 42, Ağustos 1988, ss. 55-58; Akyay, *a.g.t.*, s. 75; Özcan, *a.g.e.*, ss. 69-70; Urhan, *a.g.t.*, ss. 280-303; Akyay, *a.g.m.*, s. 2731.

yenerek birlikleri Rus cephesine nakletmek düşüncesi hâkimdi. Ancak Karadağ üç tümen kadar bir Osmanlı askerî gücünü oyalamayı başarmıştır.¹⁵

Hersek cephesi kumandanı Süleyman Paşa 31 Mayıs 1877'de Nikşik'teki Osmanlı birliklerine ikmal malzemesi götürmek için harekete geçmiş zorlu Piva ve Duga geçitlerini aşmıştır. Nikşik'te büyük muharebeler yaşanınca Prens Nikola karargâhını Nikşik yakınlarından Ostrog'a taşımak zorunda kalmıştır. Ardından Süleyman Paşa Ostrog boğazını da geçmiş ve Spuz'a kadar ilerlemiştir. Hersek ve Yenipazar birlikleri İşkodra birlikleriyle birleşmişlerse de zorlu arazi şartları Osmanlı askerini güç durumda bırakmıştır. Yine de harbin bu safhasında Karadağ karşısında muzaffer olunmuştur.¹⁶

Savaşın Tuna ve Kafkas cephelerinde şiddetini giderek arttırması üzerine Süleyman Paşa komutasındaki birlikler Bar'dan denizyoluyla Dedeagaç'a, oradan da Edirne üzerinden Tuna cephesine nakledilmişlerdir. Yenipazar kumandanı Müşir Mehmet Ali Paşa da ihtiyat birliği olarak Sofya'ya gönderilmiştir. Bu kuvvet kaydırmalarından sonra bir müddet daha Karadağlılara karşı başarılar kazanılmış, Osmanlı birlikleri 15 Temmuz 1877'de Bar civarında Karadağlıları yenmişlerdir.¹⁷

Rusların ard arda kazandığı başarılarla Osmanlılar zor durumda kalınca Karadağlılar Bosna topraklarına girmişler, Duga boğazı istihkâmlarını, Piva ve Bileke'yi zapt ederek Nikşik'i kuşatmışlar ve 8 Eylül 1877'de 48 gün süren bir kuşatmanın ardından ellerine geçirmişlerdir. Daha sonra Medun kalesini muhasara altına almışlar, 27 Kasım'da Bar yakınlarındaki Nihaç kalesini zapt etmişlerdir. Plevne'nin düşmesi Karadağlılarda moralleri yükseltmiş ve Ocak 1878'de, savaşın sonlarında, Bar ve Ülgün'ü de ele geçirmişlerdir. Osmanlı Devleti 31 Ocak 1878'de Rusya ile Edirne Mütarekesi'ni imzalayarak savaşı sona erdirmesine rağmen, Karadağlılar ilerlemeye devam ederek Dinosi, Ljesko Polje ve Zabljak gibi yerleri savaştan önce işgal etmişler ve Podgorica'yı ele geçirmişlerdir.¹⁸

¹⁵ Özcan, *a.g.e.*, ss. 72-73; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 322-323.

¹⁶ Özcan, *a.g.e.*, ss. 73-74; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, ss. 323-325; Urhan, *a.g.t.*, ss. 314-320; Sedes, *a.g.e.*, ss. 165-181.

¹⁷ Özcan, *a.g.e.*, s. 75; Sedes, *a.g.e.*, s. 203; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 398.

¹⁸ Özcan, *a.g.e.*, s. 76-78; Urhan, *a.g.t.*, ss. 333-369; Mahmud Celâleddin Paşa, *a.g.e.*, s. 500; Sedes, *a.g.e.*, ss. 218-250.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

Bu noktada İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı sırasında izlediği siyasete de kısaca değinmek yerinde olacaktır. Savaşın arifesinde İngiliz kabinesinde 18 aydır bütün girişimlerin sonuçsuz kaldığı ve yeniden harekete geçmenin yararsız olacağı düşüncesiyle bir görüş ayrılığı mevcuttu. Rusya diplomatik oyunu kazanmış gibiydi. Zira Rusya, İngiliz kamuoyunun büyük ölçüde desteği ile birlikte Berlin, Viyana ve Paris tarafından da destekleniyordu. Bu birlikteliğe İngiltere'nin direnmesi son derece güçlü. Başbakan Disraeli'nin elleri adeta bağlanmıştı. Kaldı ki Osmanlı Devleti yanında savaşa girmek hükümetini düşürebilirdi. Harp başlayınca İngiliz avam kamarasında sağlanan 131 oy hükümeti tarafsızlık ve İngiliz çıkarlarını korumak siyasetinde serbest bırakmıştır. Ülkede oluşan genel kanı Rusya'yı silahla değil diplomasi ile yola getirmek şeklindeydi. Zira İngiltere'de esen hava Kırım Savaşı sırasındaki atmosferden çok farklı idi. İngiltere, 6 Mayıs 1877'de Rusya'ya bir nota vererek savaş karşısında tarafsız kalacağını, Osmanlı Devleti'ne kendisinden yardım beklememesini bildirdiğini, taraflardan Süveyş kanalına herhangi bir zarar verilmemesini istediğini, İstanbul'un Türklere başkasının eline geçmesine kayıtsız kalamayacağını, Boğazların mevcut rejiminin hiçbir şekilde değiştirilemeyeceğini, Basra körfezindeki çıkarlarını koruyacağını, Bulgaristan işgal edilirse bunun geçici olacağı yönündeki Çar'ın teminatını hatırlatmış ve savaş karşısındaki tarafsızlığını da bu şartlara bağlı olarak sürdüreceğini açıklamıştır. Bu şekilde İngiltere Rusya'nın askerî harekâtını ve savaşın siyasî sonuçlarını baştan sınırlamak istemişti. Avusturya-Macaristan da Rusya karşısında benzer bir tutum takınmıştır. 22 Mayıs'ta Romanya'nın Osmanlı Devleti'ne savaş açması üzerine İngiltere Avusturya-Macaristan'a başvurup onların karadan, kendisinin de denizden harekete geçmesi yönünde bir antlaşma teklif ettiyse de Andrassy'nin İngiltere'ye güvenmemesi üzerine müzakereler iki ay uzamış ve İngiltere'nin umut ettiği ittifak ile sonuçlanmamıştır.¹⁹

Rus Dışişleri Bakanı Gorçakov, 30 Mayıs'ta Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgal edilmesini, Sırbistan ve Karadağ'ın toprak kazanımları gibi bazı hususları içeren bir antlaşma teklifini İngiliz hükümetine sunmuştur. Fakat bu antlaşma teklifi boğazların geçici de olsa Rusya'nın işgaline imkân sağladığı için Londra'da çekincelerle karşılanmıştı ki sonradan teklif geri çekilmiştir. Haziran ayı ortalarında ise Rusya'da

¹⁹ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968, s. 23, 25-26; Kissinger, *a.g.e.*, s. 138; Armaoğlu, *a.g.e.*, ss. 517-518; Anderson, *a.g.e.*, ss. 196-197; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 156-157, 164-165, 169-172.

ılımlıların yerine güç kullanmaktan yana olanlar kontrolü ele geçirmiş ve Bulgaristan'ın Balkan dağlarının güneyine de uzanmasına karar verilince İngiltere'de bu karar şüphe yaratmıştı. İngiliz kabinesinde Çanakkale'nin ele geçirilmesi ihtimali üzerinde tartışmalar yapılmışsa da bu konuda çıkan muhalefet üzerine bu bir süre için rafa kaldırılmıştı. Daha sonra Başbakan, Kraliçe'nin de desteğiyle Ruslara karşı aktif direniş politikasını savunmaya başlamıştır. İstanbul'a yeni atanan İngiliz Büyükelçisi Layard'a İngiliz filosunu İstanbul'a çağırması ve Gelibolu'nun İngilizlerce işgali için Sultan'ı ikna etme talimatı verilmişti. 30 Haziran'da İngiliz Akdeniz filosuna Çanakkale yakınlarındaki Beşike körfezine gitmesi emredilmiştir. 17 Temmuz'da İngiliz Dışişleri Bakanı Derby, Londra'daki Rus büyükelçisi Kont Şuvalov'a İstanbul'u askerî sebeplerle işgal etmeleri halinde İngiltere'ye güvenemeyecekleri uyarısında bulunmuş, 21 Temmuz'da ise İngiliz kabinesi Rusya İstanbul'u işgal eder ve şehri hemen boşaltmazsa Rusya'ya savaş ilan etmeye karar vermiştir. 28 Temmuz'da Sultan isterse İngiliz filosunun İstanbul'a gönderileceği bir kez daha Layard'a söylenmiştir. Ağustos ayında Rusların Plevne'de ikinci kez durdurulması savaşın siyâsî seyrini de değiştirmiştir. Plevne'nin uzun bir süre kahramanca direnmesi İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne karşı bakışını değiştirmesine yol açmıştır. Plevne müdafaası bir önceki yıla ait İngiliz kamuoyunu son derece olumsuz etkileyen "Bulgar dehşeti" ajitasyonunun bulanıklaşması ve zayıflaması için bir nefes alma süresi tanımıştı. Plevne'deki "kahraman Türk", İngiliz Muhafazakâr Partisi'nin pek çok üyesinin bile paylaşılmaya mahkûm ettiği Osmanlı Devleti hâlâ savunmaya degecek kadar canlı ve ayakta olduğunu göstermişti.²⁰ Elbette İngiliz hükümetinin Balkanlar'da yaşanan bu mühim gelişmelerden uzak kalması beklenemezdi. Nitekim savaş sırasında gelişmeleri yakından takip etmeye çalışıyor, bölgeye gönderdiği istihbarat subaylarıyla da bilgi sağlıyordu. Rusların Plevne'de durdurulmasından sonraki günlerde bölgeye gönderilen subaylardan biri Yüzbaşı Francis Coningsby Hannam Clarke idi.

Yüzbaşı F.C.H. Clarke Kimdir?

Francis Coningsby Hannam Clarke, 1842-1893 yılları arasında yaşamıştır. 1859 yılında Bombay Topçu Birliği'ne girmiş, 1871'de Kraliyet Topçu Yüzbaşı, 1878'de Binbaşı, 1885'de Yarbay ve 1890'da Albay

²⁰ Anderson, *a.g.e.*, ss. 195-198; Kurat, *a.g.e.*, ss. 26, 29-35; Stojanovic, *a.g.e.*, ss. 161-162, 174-180; John Lowe, *Britain and Foreign Affairs 1815-1885: Europe and Overseas*, Routledge, London 1998, s. 75; A. J. P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, Clarendon Press, Oxford 1954, s. 245.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

rütbelerine sahip olmuştur. 1878 yılındaki Bulgar sınır tahdidinde yardımcı komiser olarak bulunmuş, 1879 yılında Asya'daki Osmanlı-Rus sınırını belirleme komisyonunda İngiltere komiseri olarak yer almıştır.²¹ Aynı zamanda 1872-1880 yılları arasında Atlı Muhafızlar (Horse Guards) Levazım Dairesi Başkan Yardımcısıdır. 1881'de Güney Afrika'ya özel bir göreve gönderilmiştir. 1882-1884 yıllarında Harp Akademisi'nde Askerî İdare ve Hukuk Profesörü olarak görev yapmıştır. 1884'de ise Seylan'a Genel Topograf olarak atanmıştır. Zatürreden muzdarip olarak ölümünden üç ay önce İngiltere'ye dönmüş ve 51 yaşında Brighton'da hayatını kaybetmiştir.²²

Konumuz olan 93 Harbi yıllarında Atlı Muhafızlar birliği mensubu olan Clarke, İngiliz Harp Dairesi İstihbarat Şubesi'nde (War Office Intelligence Branch) görevlidir. İlerleyen yıllarda Binbaşı rütbesiyle Harp Akademisi'nde öğretim görevlisi olarak bulunacak ve dersler verecektir.²³ Kendisinin askerî alanda pek çok incelemeleri bulunmaktadır.²⁴ Bununla birlikte yaptığı tercümelere Almanca ve Rusça dillerine de vakıf olduğu anlaşılmaktadır.²⁵ Bir coğrafyacı ve topograf olan Clarke, St. Petersburg İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti üyesidir. Londra Kraliyet Coğrafya

²¹ Sabri Ateş, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*, Cambridge University Press, New York 2013, s. 223.

²² *The Colonies and India*, 2 Eylül 1893, s. 17; *The London Gazette*, 27 Nisan 1880, s. 2475; *The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record*, Oriental Institute (Woking, England), East India Association (London, England), 1893, s. 491; Akyay, *a.g.m.*, s. 2734.

²³ F.C.H. Clarke, *Staff Duties, A Series of Lectures Addressed to the Officers at the Staff College*, London 1884; *The Academy*, XVIII, 1880, s. 104 ve *The Franco-German War, 1870-1871*, tr. by F.C.H. Clarke. 2 pt. [in 5 vols] 1883, s. 75.

²⁴ Harp Dairesine bağlı Topografya, İstatistik ve İstihbarat Şubeleri Yayınları arasında yer alan *The Armed Strength of German Empire* (1876) ve *The Armed Strength of Netherlands* (1876) gibi eserleri için bkz. *Second Supplement to the Alphabetical Catalogue of the Library of the Royal Geographical Society*, London 1882, s. 368; Ayrıca bkz. F.C.H. Clarke, "Recent Reforms in the Russian Army", *Journal of The Royal United Service Institution*, 20, 1876.

²⁵ Bunlardan *The Franco-German War, 1870-1871* (Almanca'dan), *Steppe Campaigns* (1876) (Rusça'dan) örnek olarak verilebilir bkz. *a.g.e.*, s. 368. Ayrıca bkz. Colonel L.T. Kostenko, "Turkestan", translated by Major, F.C.H. Clarke, *Royal United Services Institute for Defence Studies*, Royal United Service Institution, 1881; *Translation from the "Militair Wochenblatt" for April 1873, Papers on Subjects Connected with the Duties of the Corps of Royal Engineers* [New Series], Vol. XXII, 1874; *The Progress of Russia in Central Asia*, Colonel M. J. Veniukoff, 1877, translated from the *Sbornik Gosudarstvennikh Znanyi*, by Cpt F.C.H. Clarke, 1878.

Cemiyeti'ne ait yayınlarda da yazıları yayımlanmıştır.²⁶ Britanya Hükümeti adına Avrupa, Orta Asya, Hindistan gibi dünyanın çeşitli yerlerinde görevlendirilmiştir. İstihbarat amaçlı hazırladığı başka rapor ve memorandumları da mevcuttur.²⁷

1877 yılı sonbaharında Yüzbaşı F.C.H. Clarke Rumeli'nin batısında görülmektedir. Deniz yoluyla Bar limanına gelmiş, ardından İşkodra'ya gitmiştir. Buradan da önce buharlı gemi ile İşkodra gölü üzerinden Helm Kule'ye, ardından sırasıyla Tuz Köyü, Podgoriça ve Spuz'a ulaşmıştır. Ekim ayında İşkodra'da Karadağ sınırının mevcut durumu üzerine konumuz olan 1 Ekim 1877 tarihli bir memorandum hazırlamıştır. Daha sonra buradan ayrılmış ve kendi ifadesiyle 650 km yol kat ederek Draç, Elbasan, Manastır, Grevena, Tırhala, Yenişehir ve Dömeke üzerinden Yunanistan sınırına gelmiştir. Bar'da karaya ayak bastığı andan itibaren izlediği güzergâhına ait yol raporları da hazırlamıştır. Ayrıca Yanya'ya da gittiği görülen Clarke, sınırın Osmanlı ve Yunan taraflarında incelemelerde bulunmuştur. Bu incelemeleri sırasında Osmanlı Hükümeti'nin kendisine refakat için iki süvari askeri temin ettiğini görüyoruz ki sonrasında sınırın Yunan tarafında da Yunan Hükümeti ona askerî refakat sağlamıştır. Bu şekilde Yüzbaşı Clarke, Osmanlı ve Yunan hükümetlerinin bilgisi dâhilinde sınırda gözlemlerde bulunmuş ve edindiği askerî bilgileri her iki taraf hükümetine doğrularak sağlamasını da yapmaya çalışmıştır. Bu da bize onun resmî görevli bir asker olarak bölgede bulunduğu fikrini vermektedir. Bar'dan başladığı Batı Balkanlar ve Yunanistan gözlemleri sonucunda en son Atina'ya geldiği görülmektedir.²⁸

Yüzbaşı F.C.H. Clarke'ın Karadağ Sınırının Askerî Durumuna Dair Memorandumu

F.C.H. Clarke, ele aldığımız ve İşkodra'da hazırladığı memorandumunda ağırlıklı olarak Türk tarafından bir bakışla Karadağ'ın

²⁶ F. C. H. Clarke, "Colonel Sosnoffsky's Expedition to China in 1874-75", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 47 (1877), ss. 150-187; F.C.H. Clarke, "Kuldja", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, Vol. 2, No. 8 (Aug., 1880), ss. 489-499.

²⁷ F.C.H. Clarke, 'Memorandum on Recent Russian Military Preparations in Central Asia', 26 July 1878, F.O. 065/1030 için bkz. Beryl Williams, "Approach to the Second Afghan War: Central Asia during the Great Eastern Crisis, 1875-1878", *The International History Review*, Vol. 2, No. 2 (Apr., 1980), s. 236; Akyay, *a.g.m.*, s. 2734.

²⁸ F.O. 881/3592; Akyay, *a.g.m.*, s. 2735.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

güney sınırına ve Podgoriça kasabasına dair askerî, coğrafi bir takım bilgiler vermekte ve siyasî bazı yorumlarda bulunmaktadır. Söz konusu memorandum İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kullanımını için 4 Şubat 1878 tarihinde basılmıştır. Üç sayfadan oluştuğu görülen memorandum gizlilik (confidential) ibaresi taşımaktadır.²⁹

Yüzbaşı Clarke, Karadağ'ın güney sınırındaki Osmanlı konumunu, Karadağ arazisine doğru çıkıntı oluşturan bir kamaya benzetmektedir. Bu kamanın tabanını Podgoriça kasabası ve Vely Brdo (Büyük B) ile Maly Brdo (Küçük B) tepelerinin güney sınırları oluştururken, bahsettiği kamanın uç kısmında Spuz kalesinin bulunduğunu belirtmektedir. Ardından bu bölgedeki istihkâmlara dikkat çekerek kamanın kenarında toprakla silahlandırılmış 8 taş kale (“kule ev”) ve Karadağ istikametinden bu kamaya doğru yaklaşımları ateş altına alan çok sayıda tüfekli koruganlar yerleştirildiğini ifade etmektedir. Ayrıca istihkâmlarda bulunan asker sayıları hakkında da bilgi vermektedir.³⁰

Kule ev tabir edilen yapılar, Eflak, Bulgaristan ve güneybatı Balkanların dağlık bölgelerinde kendine özgü bir şekilde inşa edilmiş, hem sivil amaçlı olarak ailelerin ikamet etmesine yarayan hem de savunma maksatlı askerî amaca da hizmet eden kulelerdir. 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı hâkimiyetinin zayıflamaya başlamasıyla birlikte oluşan emniyetsiz ortamda Balkanlardaki Hıristiyan ve Müslüman topluluklar arasında gelişmiştir. Karakteristik olarak üç veya dört katlı olup kare veya dikdörtgen şeklinde taş binalardır.³¹ Clarke, Karadağ'da da gördüğü bu kule evlerin askerî kullanımına değinerek tüfek ateşine karşı yeterince sağlam olduklarını fakat modern ve etkili bir topçunun sürekli bombardımanına dayanamayacaklarını belirtmekte, ayrıca bu kulelerin ve de koruganların mimarî yapısından bahsetmektedir. İlâveten buralarda kuyular bulunmadığından su sıkıntısının büyük önemine dikkat çekmektedir.³²

Bölgenin coğrafi özelliğinden bahisle, burasının taban kısmı hariç her yanından, yaklaşık 600 metreden fazla yüksekliğe ulaşan dağ silsileleri, kamaya bazen bir tüfek menzili mesafeye kadar yaklaşan aşağı dağ kolları ve en yüksek yerinden üzerine ateş açmaya hâkim -Montenegro dağları-

²⁹ F.O. 881/3480.

³⁰ F.O. 881/3480.

³¹ *Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning*, Eds. Ernst J. Grube, George Michell, New York 1978, s. 204.

³² F.O. 881/3480.

tarafından çevrelendiğini ifade etmektedir.³³ Nitekim Clarke bu tespitlerinde haksız değildir. Karadağ gayet zorlu coğrafi şartlara sahip, oldukça dağlık, taşlık ve ormanlık bir ülkedir. Bölge, Adriyatik Denizine enlemesine uzanan Dalmaçya Alpieri ve Balkan dağlarının birleşmesinden oluşan kesif dağlık alanı kapsamaktadır. Dağlar, derin, sarp ve genellikle geçit vermez vadiler ve sırtlarla birbirinden ayrılmıştır. Karadağ, geniş bir şerit misali uzanan ve zemini kireç kayalardan oluşan, yüksekliği 1000 ilâ 2000 metre arasında değişen ve adeta kayalık labirenti andıran sıra dağlardan ibarettir.³⁴

F.C.H. Clarke, Karadağlıların bölgedeki kule evleri yok etmesini önleyen tek engelin ağır topçuyu kayalık dağlarda aşağı ya da yukarı nakledebilme zorluğu olduğunu belirterek, bu bölge için bile zor bulunan atlı yolların, eğitilmiş dağcılar hariç ülkede hareket etmeyi imkânsız kıldığından bahisle yolların durumuna da değinmektedir.³⁵ Gerçekten de 20. yüzyılın başlarına kadar Karadağ'da yeterli yolun mevcut olduğunu söylemek zordu. Mevcut olan yollar da birer patika yoldan farksızdı. Hatta Karadağ'ın yollarında 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar hiç araba kullanılmadığı ifade edilmektedir. Savaş sırasında bu yollardan yalnızca piyadeler geçebilmekte, araba yolu var olmadığından özellikle askerî harekâtlarda her türlü nakliyat kadınlar, mekkâre ve katırlarla yapılmaktaydı. Arazinin yapısından kaynaklı olarak yolların vaziyeti askerî mühimmat taşımada sıkıntılar yaratmış, Karadağlılar ise yaptıkları savaşlarda yolların bozuk olmasının faydasını da görmüşlerdir. Zira arazinin ulaşım elverişsiz olması, savaş zamanında sahra ve hatta dağ toplarının taşınmasına engel teşkil etmiştir. Bu ulaşım zorluğu Osmanlı Devleti bakımından olumsuzluklar yaratırken, ağır silah sıkıntısı çeken Karadağ'ın ise lehine olmuştur.³⁶ Clarke, Karadağlıların farklı zamanlarda Spuz ve Podgoriça'yı bombardıman etseler de topları kötü bir şekilde

³³ F.O. 881/3480.

³⁴ Besim Darkot, "Karadağ", *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1977, ss. 221-222; Abidin Temizer, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mucize Ünlü, Samsun 2013, s. 10; Ali Gökçen Özdem, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2012, ss. 8-11; İbrahim Yılmazçelik, Ali Gökçen Özdem "Düvel-i Muazzama'nın Karadağ Üzerinden Osmanlı Devleti ile Mücadeleleri ve Bunun Günümüze Yansımaları", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1 Sayı 2, Bitlis 2013, s. 3; Sedes, *a.g.e.*, s. 13.

³⁵ F.O. 881/3480.

³⁶ Abidin Temizer, "Karadağ Ordusu (1876-1913)", *History Studies*, Vol.2, No.2, 2010, ss. 321-322; Temizer, *a.g.t.*, s. 169; Özdem, *a.g.t.*, s. 48; Sedes, *a.g.e.*, s. 13.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

kullandıklarından pek hasar veremediklerini söylemektedir. Öte yandan Brdo tepelerinin yaklaşık 180 metreden daha fazla yükselmediği için Türklerin Spuz mevkiindeki bazı kulelere topçu getirebildiklerini ve zorlukla da olsa bu tepelerin sahra topları için erişilebilir oluşunu zikretmektedir.³⁷

Yüzbaşı Clarke, bölgedeki bitki örtüsünden bahisle Brdo tepelerinin çoraklığına değinerek, Spuz'dan kuzeye doğru uzanan ve kamanın doğusundaki sınırı oluşturan Zeta Vadisi ile batıda Matica Vadisinde tarım faaliyeti yapılabildiğini, vadilerde her santimetrekare toprağın ekildiğini yazmaktadır.³⁸ Hakikaten de ülkenin dağlık ve zeminin su tutmayan toprak yapısına sahip olması dolayısıyla tarıma elverişli alanları yetersizdir. Zeta nehrinin suladığı Zeta ovası ve yüksek kesimlerdeki küçük bazı düzlükler hariç, bölge tamamen çorak ve verimsizdir. Tarımın önemli bir kısmı Moraça, Zeta ve İşkodra Gölü arasındaki tarıma elverişli vadilerde yapılmaktadır.³⁹ Clarke daha sonra, Podgoriça'dan Spuz'a giden yolların kamanın her iki yanını dolaştığını ancak bu yolların Karadağlıların ateşine açık halde buldukları için her ikisinin de çok tehlikeli oluşuna dikkat çekmekte ve bu sebeple yeni bir yolun kamanın eksenini boyunca Vely Brdo karşısında yapıldığı bilgisini vermektedir.⁴⁰

Podgoriça kasabasının, askerî birlikleriyle ihtiyatı oluşturduğunu, Spuz ile onun çevredeki dış istihkâmlarının ise Türk birliklerinin ileri muhafızı olarak kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Podgoriça'nın, Tuz (Tusi) üzerinden düzlükte uzanan iyi bir yol ile Helm Kule'ye ve oradan İşkodra gölü üzerindeki vapur vasıtasıyla da ikmal üssü İşkodra ile bağlantısına değinmektedir. Clarke devamında, Podgoriça kasabasının coğrafi şartları, istihkâmları ile buranın garnizonu, topların sayısı ve niteliği, askerlerin barınma şartları, savunma taktikleri ve alınan güvenlik tedbirleri üzerinde de durmaktadır. Bölgedeki askerî komuta yapısı ile ilgili olarak Podgoriça'nın karargâhı oluşturduğunu ve o kesimdeki birliklerin Fırka Kumandanı Hüseyin Paşa'nın komutası altında olduğunu yazmaktadır. Spuz ve Podgoriça mevkiilerinin ayrı birer komutana sahip bulunduğunu belirterek, Üçüncü Kolordu komutanı Müşir Ali Saib Paşa'nın karargâhının da geçici olarak Podgoriça'da bulunduğunu belirtmektedir.⁴¹ Gerçekte Ali

³⁷ F.O. 881/3480.

³⁸ F.O. 881/3480.

³⁹ Temizer, *a.g.t.*, s. 179; Özdem, *a.g.t.*, s. 8; Darkot, *a.g.md.*, s. 222.

⁴⁰ F.O. 881/3480.

⁴¹ F.O. 881/3480.

Saib Paşa İşkodra cephesi kumandanı idi. Süleyman Paşa'nın Tuna cephesine gitmek üzere ordusuyla ayrılmasından sonra İşkodra cephesindeki Osmanlı kuvvetleri sayıca herhangi bir harekât yapacak durumda değildiler. Podgoriça'ya Ferik Hüseyin Hüsnü, Spuz'a Veli Rıza ve İşkodra'ya Abdi Paşalar tayin olunmuşlardı.⁴²

Clarke ayrıca bölgedeki Türk birliklerinin mevcut düzenlenişini ve nerede, ne kadarlık askerî garnizon bulunduğunu tabur bazında vermektedir. Ardından Türk birliklerinin nizam, redif ve mustahfız olarak askerî özelliklerini ve bu askerlerin kullandıkları silahları da ele almaktadır. Nizam ve redif askerlerinin pek çoğunun Martini tüfeğine sahip olduklarını belirterek bu silaha mükemmel bir silah gözüyle baktıklarını yazmaktadır.⁴³ Sedes, nizamiye taburlarının Martini (Peabody-Martini), redif taburlarında Snider tüfekleriyle silahlandırıldıklarını, hatta bölgedeki bazı Osmanlı taburlarına Winchester tüfeği verildiğini de zikretmektedir.⁴⁴ Peabody Martini tüfekleri seri atışlı, isabetli ve uzun menzilli olmaları hasebiyle Türk askeri tarafından çok tutulmuş ve nitekim Plevne'de Ruslara ağır zayıyat verdirmişlerdi.⁴⁵

Yüzbaşı Clarke, daha sonra memorandumunda Karadağ'ın güney sınırındaki mevcut durumu özetlemeye geçmektedir. Türklerin ve Karadağlıların birbirlerinin topraklarında ne kadarlık bir kesimi elde edebildiklerini, Kuçi kabilelerinin de ayaklanmak suretiyle Türklere karşı bir yıldan daha fazla bir süredir başarıyla direndiklerini belirtmektedir. Tepelerde Karadağlılarla baş edemeyen Türklerin, düzlüklerin hâkimi olarak kalmakla yetindiklerini, Karadağlıların ise, Türklerin onlara saldırmasını bekleyerek dağ sığınaklarında beklediklerini yazmaktadır. Adeta iki rakibin bir diğerini izlediğini ve belirsiz bir vakte kadar da böyle yapmayı sürdürebileceklerini belirterek her iki tarafın birbirinden korku duyduğunu ifade etmektedir.⁴⁶ Bu korkunun haklılık payı olsa gerektir. Zira Türk

⁴² Sedes, *a.g.e.*, s. 231; Özdem, *a.g.t.*, s. 216; Urhan, *a.g.t.*, s. 320.

⁴³ F.O. 881/3480.

⁴⁴ Sedes, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁵ Martini tüfekleri ve etkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. William O. Achtermeier, "The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle", *Man At Arms Magazine*, Volume 1, Number 2, March/April 1979) <http://www.militaryrifles.com/Turkey/PeabStory/PeabodyStory.htm> ve Richard T. Trenk, "The Plevna Delay: Winchesters and Peabody-Martini in the Russo-Turkish War", *Man At Arms Magazine*, Volume 19, Number 4, (August, 1997) <http://www.militaryrifles.com/Turkey/Plevna/ThePlevnaDelay.html>

⁴⁶ F.O. 881/3480.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

askerinin savaşçılığının yanı sıra Karadağlıların savaş anlayışı, sergiledikleri vahşet ve düşmanlarının kellesini almak gibi adetleri taraflarca gayet iyi bilinmekteydi.⁴⁷ Aynı zamanda zorlu arazi şartları ve Karadağlıların gerilla tipi savaşa yönelmeleri mücadeleyi zorlu kılıyor, Osmanlı birlikleri Karadağlılarla baş etmekte güçlük çekiyorlardı. Clarke, bölgede bulunduğu savaşın o devresinde askerî açıdan Türk yaklaşımının katı savunma yapmak olduğunu, en son raporların, o tarafta çok az Karadağlıının bulunduğunu ve çoğunluğun Hersek'e doğru çekildiğini gösterdiğinden bahsetmektedir.⁴⁸ Nitekim 1877 yılı Eylül ayının sonuna doğru her iki taraf da yorgunluktan bitap düşmüş bir haldeydi. Dağlılar çarpışmalarla geçen ayların ardından, Podgoriça karşısına bir miktar kuvvet bırakarak geri kalan askerleri evlerine göndermişlerdi. Fakat Rus Genelkurmayından aldıkları emir doğrultusunda Ekim'in başında tekrar toplanarak saldırılara başladıklarında Türk tarafının bir planı bulunmamasıyla birlikte, elinde kalan kuvvetlerle Karadağlıların işgal girişimlerine karşı, toprakları savunmak hedeflenmişti.⁴⁹

Yüzbaşı Clarke, barış yapılması halinde Karadağ sınır hattının yeniden düzenlenmesi ile ilgili bazı yorumlarda da bulunmaktadır. O'na göre mümkün merteye gidişatin durumunu kalıcı kılmak için, en iyi çözümün farklı niyet ve sempatilere sahip kabileleri ayrı tutmak olduğunu yazmaktadır. Bir başka ifadeyle, sözü edilen sorunda, Slav inancını iddia eden Arnavut kabileler ile Kuzey Arnavutluk sakinlerinden Latin kilisesine bağlı çoğunluk kısmının Karadağ'a sempati duyan kesimini bir sınır çizgisiyle ayırmaktan söz ederek bu düzenlemenin de ancak Zem nehirlerini sınır hattı yaparak gerçekleştirileceği düşüncesindedir.⁵⁰

Karadağ birliklerine karşı koymasıyla Clarke, Podgoriça-Spuz mevkiinin büyük askerî gücüne değinmekte ve eğer ülkenin bu kısmını kalıcı olarak ellerinde tutacaklar ise burasının stratejik açıdan Türkler için büyük önem taşıdığını söylemektedir. Türklerin Podgoriça-Spuz mevkiine sahip olmalarının Slav tecavüzüne karşı aşılması zor bir engel teşkil ettiğini belirtmektedir. Yüzbaşı Clarke, burasının terk edilmesi veya elde tutulmasının siyasî bir mesele olduğu görüşündedir. Bu hususta bir benzetme yaparak Podgoriça-Spuz mevkiinin Türklerce bırakılmasını istemenin, İngilizlerden neredeyse paralel durumdaki Afgan sınırında

⁴⁷ Božidar Jezernik, *Vahşi Avrupa: Batı'da Balkan İmajı*, Tercüme Haşim Koç, Küre Yay., İstanbul 2006, ss. 143-172; Temizer, *a.g.t.*, ss. 143-150; Temizer, *a.g.m.*, ss. 322-323.

⁴⁸ F.O. 881/3480.

⁴⁹ Özdem, *a.g.t.*, s. 218.

⁵⁰ F.O. 881/3480.

bulunan Pakistan'daki Peşaver mevkiini terk etmeyi istemeye eş olduğunu yazmaktadır.⁵¹ Podgoriça-Spuz mevkiini, Afganistan ile Pakistan'ı bağlayan yaklaşık 50 km uzunluğundaki meşhur Hayber geçidinin 16 km güneyinde yer alan ve ipek yolunun önemli duraklarından biri olan Peşaver'in stratejik önemiyle kıyaslamaktadır.⁵² Memorandumun devamında Clarke, Podgoriça-Spuz kesimi Türklerin elinde bulundukça Yukarı Zeta Vadisi içlerine ve Hersek yoluna çıkmanın Türk birliklerine açık olacağını, ancak, eğer Türkler tarafından burası teslim edilirse Karadağlılar açısından Karadağ sınırının muazzam ölçüde güven altına alınacağını üzerinde durmaktadır.⁵³

F.C.H Clarke, siyasî zorunlulukların Osmanlı Devleti için bu devretmeyi gerektirmesi halinde şayet Karadağ sınırı Moraça'nın sağ kıyısına ilerleyecek olursa, Karadağlılar için ticarî antrepo olarak Podgoriça kasabasının hâlâ Osmanlıların elinde kalacağını ve Brdo tepeleri üzerine yerleştirilen topçu tarafından buranın savunulamaz hale getirilebileceğini yazmaktadır. Bu durumda vaziyete dair az bir ilerleme sağlanmış olacağından Moraça'dan geçen hattın gelecekte barışın korunmasıyla ilgili olarak iyi bir sınır hattı olmayacağını düşüncesindedir. Zira Moraça nehrinden geçen sınırın Kuçi kabilelerini hâlâ Türk topraklarında bırakacağını, Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmış bu kabilelerin, halen asi sıfatıyla arazilerini ellerinde tuttuklarını hatırlatmaktadır. Fakat ona göre eğer Zem nehrinde sınır hattı çizilirse, bu kabilelerin Karadağ'a katılabileceğini ve aynı zamanda Zem'in öteki yakasındaki Klementi ve Hoti gibi Katolik kabilelerle karşı karşıya bırakılabileceğini belirtmektedir. Ayrıca Zem sınır hattıyla Osmanlı Devleti'nin hâlâ Helm menzil noktasını ve Zem'e kadar da buranın kuzeyindeki düzlüğü elinde tutabileceğini,

⁵¹ F.O. 881/3480.

⁵² Hayber geçidi Asya'nın iki büyük bölgesi arasında yer alan en önemli geçit olduğu için tarih boyunca batısında yaşayanlar tarafından "Hindistan kapısı" doğusunda yaşayanlar tarafından da "Asya kapısı" adlarıyla tanımlanmıştır. 1819'da ilk defa burada görünen İngilizler I. Afgan-İngiliz Savaşı'nda (1839-1842) Hayber bölgesindeki Afridiler ile çetin bir mücadeleye girmişlerdi. 1849'da İngilizler, isyan durumuna rağmen Kâbil-Hindistan temasını sağlamak için Hayber'i açık tutmaya gayret etmişler ve daha çok para yardımıyla bunu başarmışlardı. II. Afgan-İngiliz Savaşı'nda (1878-1880) İngilizler geçidin durumunu bir anlaşma ile açıklığa kavuştursalar da kısa süre sonra Afridiler'le araları açılacak ve teknik güçlerine güvenerek bölge kabileleriyle kanlı bir çatışmaya gireceklerdir. Bkz. Azmi Özcan, "Peşaver", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 34, İstanbul 2007, s. 252; Enver Konukçu, "Hayber Geçidi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul 1998, s. 23.

⁵³ F.O. 881/3480.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

burasının da gerektiğinde isyana eğilimli sınır kabilelerini cezalandırabilmek için harekât başlatabileceği bir yer olduğunu düşünmektedir.⁵⁴

Yüzbaşı Clarke, Karadağ'ın Adriyatik'te bir limana sahip olma talebiyle ilgili olarak bu meselenin, böylesi bir düzenlemeye büyük muhalefet edecek olan Avusturyalılara ve İtalyanlara bırakılabileceği görüşündedir.⁵⁵ Memorandumun hazırlanış tarihine bakıldığında, savaşın bütün hızıyla devam ettiği bir döneme rastladığı görülen onun bu görüşleri çok önemlidir. Zira savaşın galibinin henüz kim olacağı belli değilken, bu muhtemel sınır hatları üzerine yapılan yorumlar, Clarke'ın gözünde Karadağ'a verilecek bağımsızlığın işaretleri gibidir. İngiliz hükümetinin Clarke'ın bu memorandumunu ne ölçüde değerlendirmeye aldığı bilinmez ama savaşın sonunda ağır bir yenilgiye uğrayan Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda kaldığı Ayastefanos Antlaşması'nın ve bu antlaşmanın da tekrar gözden geçirilmesiyle ortaya çıkan Berlin Antlaşması süreci hesaba katıldığında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na ciddi anlamda bir bilgi birikimi sunduğu açıktır.

Sonuç

İngiltere, 1875'de Hersek'te başlayan ve uluslararası krize dönüşen Balkan hadiseleri sırasında Rusya'nın Balkanlarda nüfuzunu arttırmasını istememiş ve bölgede statükonun devamı politikasını izlemiştir. Ancak 1876 Bulgar İsyanı sırasında yaşananların İngiliz kamuoyunda olumsuz yankı bulması Osmanlı Devleti'ne karşı geleneksel İngiliz siyasetinin değişeceğinin sinyallerini de vermeye başlamıştı. Bu kritik dönemde İngiltere Balkanlardaki gelişmeleri ve 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nı da yakından takip etmeye çalışmıştır. Bu çerçevede savaş sırasında Balkanların batısındaki Osmanlı sınır bölgelerinde incelemelerde bulunan İngiliz subay Yüzbaşı F.C.H. Clarke'ın hazırlayıp gönderdiği raporlarla ülkesini bilgilendirdiği görülmektedir.

Sahasında uzman ve yetkin bir asker olan Yüzbaşı Clarke'ın 1 Ekim 1877 tarihli Türk-Karadağ sınırının güney kesimindeki askerî durum üzerine hazırlanmış olduğu memorandum bölgeye dair bazı önemli bilgiler sunmaktadır. Yüzbaşının sahip olduğu coğrafya bilgisinin memorandumunda yer verdiği bilgilere yansıdığı özellikle belirtilmelidir.

⁵⁴ F.O. 881/3480.

⁵⁵ F.O. 881/3480.

BÜLENT AKYAY

Nitekim Podgoriça kesimi ile Hindistan'daki Peşaver arasında yaptığı coğrafi benzetme bu manada ilginçtir. Bununla birlikte memorandumda özellikle Podgoriça şehrinin ve askerî bakımdan Podgoriça-Spuz müstahkem mevkiinin Osmanlı Devleti için stratejik açıdan ne kadar önemli olduğu üzerinde durulmaktadır. Neticede F.C.H. Clarke tarafından ortaya konan bilgi ve yapılan değerlendirmelerle 93 Harbi sırasında Balkanların batısında ikincil bir cephe olarak da kabul edilebilecek Osmanlı Devleti ile Karadağ arasındaki sınır bölgesinde tarafların askerî vaziyeti dışarıdan bir bakışla, dönemin süper gücü İngiltere'nin gözünden bir nebze olsun görülmektedir. Ayrıca coğrafya alanında uzman bir askerin bu bölgeye gönderilmesi, İngiltere'nin bölgeyi yakından izlediğine dair önemli bir kanıt sayılabilir. Kaldı ki bu memorandumun daha sonra İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın kullanımı için gizli belge kapsamında basılması F.C.H. Clarke ve hazırlamış olduğu memoranduma belli bir değer atfedildiğini de göstermektedir.

EK-1

***Karadağ Sınırındaki Mevcut Durum Üzerine Yüzbaşı
F.C.H. Clarke (R.A.)
Tarafından Hazırlanan Memorandum****

“Türklerin Karadağ'ın güney sınırındaki konumu Karadağ arazisine doğru çıkıntı oluşturan bir kamaya benzetilebilir. Tabanını Podgoritza kasabası ve Vely Berdo (Büyük B) ile Maly Berdo (Küçük B) tepelerinin güney sınırları oluştururken kamanın ucunda Spuz kalesi uzanır. Kamanın kenarında 1 ilâ 3 top ile silahlandırılmış 8 taş kale (“kule ev”) ve bunun yanı sıra düşman tarafından kamaya doğru yaklaşımları ateş altına alan çok sayıda tüfekli koruganlar yerleştirilmiştir. Koruganlar 10 veya 20 askerden oluşan müfrezeler tarafından muhafaza edilirken bu ‘kule evler’in garnizonu 1-2 bölük arasında değişebilir. Kule evler, tüfek ateşine karşı yeterli sağlamlıkta fakat modern konstrüksiyona sahip iyi iş gören topçunun sürekli bombardımanına dayanmada yetersiz, genelde bir kare taş mânia içerisindeki kâgir iç kaleden oluşuyordu. Koruganlar tüfekler için barbakanlara (delik) sahip basit dikdörtgen taş binalardır. Kuyular

* F.O. 881/3480, “Memorandum by Captain Clarke, R.A., on the Present Position on the Montenegrin Frontier”

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

olmadığı için su sıkıntısı tek önemli olandı. Kama, tabanı hariç her yanından, ovanın yukarısında 2000 fitten fazla yüksekliğe ulaşan dağ silsileleri, kamadan bazen tüfek menzili uzaklığa kadar yaklaşan aşağı dağ kolları ve en yüksek yerinden üzerine ateş açmaya hâkim -Montenegro dağları- tarafından çevrelenmişti. Düşmanın kule evleri yok etmesini önleyen tek engel ağır topçuyu kayalık dağ cenahlarında aşağı ya da yukarı yeterince nakledebilme zorluğuydu. Bu bölge için zar zor iftihar edilen atlı yolları, kabarmış kalker tabakasının girintili kenarlarına devasa kaya kütleleri eşlik ederken, eğitilmiş dağcılar hariç ülkede hareket etmeyi imkânsız kılıyor. Karadağlılar farklı zamanlarda Spuz ve Podgoritza'yı bombardıman etmişlerdi fakat topları (genelde tek bir top) kötü bir şekilde kullanılmış ve pek hasar verememişti. Öte yandan Berdo tepeleri ovanın üzerinde 600 fitten daha fazla yükselmediğinden Türkler Spuz mevkiindeki çeşitli kule evlere topçu getirebilmişler ve bu tepeler, zorlukla olmasına rağmen, sahra topları için erişilebilir haldeydi. Berdo tepeleri, aynı zamanda Montenegro dağları gibi çoraktı. Geçmiş zamanlarda bu bölgede yaşanmış sarsıntılarda şekillenmiş küçük havzalardakiler hariç, kavruk kayaların arasına serpiştirilmiş birkaç bodur çalı ve orada buradaki az biraz yabancı ot tek bitki örtüsü işaretleridir. Bu çıplak tepelerin monotonluğunu kıran az sayıdaki vahalar olan bu havzalarda yağmur suyu toplanır, kayaları ufalar ve dağlılar tarafından inatla ekilen yüzey toprağını oluşturur. Vadilerde her santimetrekare toprak ekilir; Spuz'dan kuzeye doğru uzayan ve kamanın doğu yanındaki sınırı oluşturan Zeta Vadisi ve batıda Matica Vadisi. Podgoritza'dan Spuz'a giden yollar kamanın her iki yanının etrafını dolaşıyor fakat bunlar Karadağlıların ateşine açık halde bulunduğundan her ikisi de çok tehlikeli ve bu nedenle yeni bir yol Vely Berdo karşısında takriben kamanın ekseni boyunca yapıldı. Bu yol bir at yolundan biraz daha iyidir. Büyük kayalar 8-10 derece eğimle gevşek taşlar üzerinde bir patika bırakarak bir kenara atıldı.

Podgoritza, birlikleriyle ihtiyatı oluştururken Spuz** ve onun çevredeki dış istihkâmları, Türk birliklerinin ileri muhafızı olarak kabul edilebilir. Podgoritza, Tuz (Tusi) üzerinden düzlükte uzanan iyi bir yolla Helm Kulla'ya ve oradan İşkodra gölü üzerindeki vapur vasıtasıyla ikmal üssü İşkodra ile bağlantılıdır.

** İşkodra'dan Spuz'a giden güzergâh hakkındaki rapora bakınız. (EK-2)

BÜLENT AKYAY

*Podgoritza kasabası, Ribnitsa ve Moratscha'nın birleşme noktasının sol kıyılarında** ve kuzeyde kasabaya tamamen hâkim olan Maly Berdo'dan yaklaşık 1 mil uzaklıkta yer almaktadır. Bu tepenin güney tarafında ve Podgoritza mevkiinin bir kısmını teşkil eden, göğüs hizasına kadar yüksekliğe sahip hendeksiz sadece taş duvardan ibaret kare şeklinde bir tabya gelişigüzel yapılmıştır. Bunun içerisinde bir tabur Redif askeri için çadırlar vardır. Kasabanın batısında, 600 yarda uzaklıkta, üzerinde benzer tabyanın yerleştirildiği diğer tepe yükselir. Üçüncü bir tabya kasabanın güneydoğusunda ve dördüncüsü güneybatıda yer alarak Podgoritza etrafındaki seriyi tamamlar. Bu tahkimatların her birinde 1 taburluk garnizon bulunur. Doğuda Ribnitsa ve batıda Moratscha ile yanlardan korunarak kasabanın doğu, güney ve batısındaki tabyaların önünde muhafızlar zinciri (gündüz tek, gece çift) koşturur. Bu ileri karakollar zinciri saldırı durumunda arkadaki tabyadan desteklenir. Bu tahkimatlardan düzlükte yer alan ikisi yalnız topçu ile silahlandırılmıştır; güneydoğudaki tabyada 6 sahra topu, güneybatıdaki tabyada 6 dağ topu bulunur. Her ikisi de Kushi dağları ve Montenegro dağlarından ayrı ayrı görülür fakat top ateşiyle taciz edilemeyecek kadar uzak mesafededirler. Dahası tepeler üzerindeki iki tabya düzlüktekilere cenah savunması sağlar ve düşman tarafından onlara yaklaşmaları önler. Çadırlar tabyaların içinde kurulmuştur fakat onları geçici barakalarla değiştirmeye yönelik düzenlemeler şimdilerde hazırlanmaktadır.*

Podgoritza'nın karargâhı oluşturduğu bölgedeki birlikler Furka Kumandanı Hüseyin Paşa'nın komutası altındadır. Spuz ve Podgoritza mevkiileri ayrı birer komutana sahiptir. Üçüncü Kolorduya komuta eden Müşir Ali Saib Paşa'nın karargâhı da geçici olarak Podgoritza'dadır.

Birlikler hâlihazırda aşağıdaki gibi düzenlenmiştir:

Podgoritza, Zabliak, Muric, 12 tabur; Spuz 4 tabur; Helm Kulla (menzil) 1 tabur.

Tuz köyü ve Zem köprüsünde cephe gerisi menzil (ikmal) birlikleri:

Antivari [Bar] 2 tabur; İşkodra 1 tabur; Mirdita ülkesi 2 tabur.

Bunlardan sadece Podgoritza ve Spuz'daki 4 tabur ve Muric'deki 1 tabur Nizam taburu idi. Kalanları Redif ve Mustahfızdır. Redif fizik ve eğitim bakımından Nizama oldukça yakın ve Nizam'da hizmet eden

** Aynı yer. (EK-2)

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

ekseriyetle asker olanlardır fakat Mustahfizlar arasında az hizmet görebilecek pek çok kır saçlı yaşlı adamlar görülmektedir. Dahası asker oldukları bilgisi verilmedikçe Arnavut bölgelerinin bu kesiminde hepsi silahlı olan ülke sakinlerinden ayırd edilmelerine pek imkân bulunmayacak şekilde Mustahfizların kendi elbiselerini giymelerine izin verilmektedir. Nizam ve Rediflerin pek çoğu Amerikan üretimi Martini-Peabody tüfeğine sahiptir. Mustahfizlar Snider tüfeği taşırlar. Türkler Martini'ye mükemmel bir silah olarak bakıyorlar. Sahra topu kuyruktan dolma 4 librelilik çelik Krupp topudur. Kullanılan fiyveler Prusya kapsülüdür. Tüfekler ve sahra topları çalışır ve iyi durumda tutulur, adamlar çocukluklarından beri ateşli silahlara alışkındır. Kanaatimce, Türklerin sahrada Rus askerleri üzerinde kazandığı avantajlar silah kullanma yeteneğindeki bu üstünlüğe önemli ölçüde bağlanabilir. Ruslar acemi er olarak ellerine verilmeye kadar hiç tüfek kullanmıyorlar.

Karadağ'ın güney sınırındaki mevcut durum aşağıdaki gibi özetlenebilir:

Türkler hiçbir şekilde Karadağ arazisini işgal etmezken, Karadağlılar, aksine, İşkodra gölünün batı yakasındaki Shistuni'ye kadar Türk arazisine tecavüz etmişlerdir. Kirshi [Kushi] kabileleri, Slav ve hangi açıdan bakılırsa bakılsın Karadağlılardır ve Zem'in sağ kıyasına kadar Karadağ'ın sınır bölgesinde uzanan köyleri Karadağ'ın kışkırtmasıyla ayaklanmış ve Türk bölgesinin o kesimini asi olarak ellerinde tutup Medun kalesinin düşmesinden itibaren bir yıldan daha fazladır tüm boyun eğdirme girişimlerine başarıyla direnmişlerdir. Tepelerde Karadağlılarla baş edemeyen Türkler, düzlüklerin hâkimi olarak kalmakla iktifa ediyorlar; Karadağlılar, kendi taraflarında, daha az silahlanmış halde taktikten bîhaber ve topçuyu getirmekten aciz olarak Türklerin onlara saldırmasını bekleyerek dağ sığınaklarında kalıyorlar. Bu vaziyette, birliğinden ayrı düşmüş geçen askerlere veya ileri gözetleme mevziine bir aşağı bir yukarı doğru giden nöbet değiştirenlere ateş açmakla yetinerek, iki rakip bir diğerini izliyor ve belirsiz bir vakte kadar da böyle yapmayı sürdürebilirler. Her iki taraf birbirinden korku duyuyor. Türklerin yaklaşımı katı savunmadır. Kaydedilen son çarpışma Nichols'in [Nikşik] düşmesinden iki gün önce, Türkler tarafından Karadağlıları Nichols'ten uzaklaştırmak amacıyla batıda Beri'ye ve Podgoritza'nın doğusunda Drinoshi'ye yönelik eşzamanlı harekât yapıldığında cereyan etti. En son raporlar, bu tarafta çok az Karadağlının bulunduğunu ve çoğunluğun Hersek'e doğru çekildiğini göstermektedir.

BÜLENT AKYAY

Bariş yapılması halinde Karadağ sınır hattının yeniden düzenlenmesine gelince birkaç mülâhaza yersiz olmayabilir. Bu gözlemler için başlangıç noktası olarak alınan temel, mümkün oldukça gidişatın durumunu kalıcı kılmak için, (Arnavutlar gibi çalkantılı bir halk ve Türklerinki gibi yozlaşmış hükümetle sona ermeye yaklaşan her şey ümitsizdir) farklı niyet ve sempatilerin kabilelerini ayrı tutma eğiliminde olan şu çözüm en iyisidir; bir başka ifadeyle, sözü edilen sorunda, Slav inancını iddia eden Arnavut kabileler ile Kuzey Arnavutluk sakinlerinin Latin kilisesine bağlı çoğunluğunun Karadağ sempatisine sahip olanlarını bir sınır çizgisiyle ayırmak. Bu düzenleme, birazdan gösterileceği gibi, Zem nehirlerini sınır hattı yaparak gerçekleştirilebilir.

Bu raporun ilk kısmında yapılan yorumlardan, Karadağlıların ona karşı getirebildiği malzeme ve kuvvete karşı koymasıyla Podgoritza-Spuz mevkiinin büyük gücünden biri anlaşılacaktır. Ülkenin bu kısmını kalıcı olarak ellerinde tutacaklarsa burası Türkler için büyük önem taşımakta ve Türklerce sahip olunması Slav tecavüzüne karşı aşılması zor bir engel teşkil etmektedir. Terk edilmesi veya elde tutulması siyasî bir meseledir. Türklerden bırakılmasını istemek, İngilizlerden neredeyse paralel durumdaki Afgan sınırında bulunan Peşaver mevkiini terk etmeyi istemeye eşittir. Podgoritza-Spuz Türklerin elinde bulundukça Yukarı Zeta Vadisi içlerine ve Hersek yoluna çıkmak, Türk birliklerine açık olacaktır. Öte yandan, eğer Türkler tarafından teslim edilirse Karadağ sınırı muazzam ölçüde güven altına alınacaktır.

Varsayalım ki siyasî mecburiyetler bu devretmeyi talep ederse ve Karadağ sınırı, General İgnatıyef tarafından teklif edildiğine inandığım gibi, Moratscha'nın sağ kıyısına ilerlerse, Karadağlılar için ticarî antrepo olarak Podgoritza kasabası hâlâ Türklerin elinde olacaktır ve Berdo tepeleri üzerine yerleştirilen topçu tarafından savunulamaz hale getirilebilir, gidişatın durumuna yönelik az ilerleme sağlanacaktır. Bu yüzden Moratscha barişin gelecekte korunmasıyla ilgili olarak iyi bir sınır hattı olmayacaktır. Slav ve sempati olarak Karadağlı olan Kushi kabilelerini hâlâ Türk topraklarında bırakacaktır. Türkiye'ye karşı ayaklanmışlardı ve bütün Türk otoritesine meydan okuyarak halen asi sıfatıyla arazilerini ellerinde tutuyorlar. Bununla birlikte, Zem'de sınır hattını çizerek, bu kabileleri Karadağ arazisi dâhiline katabiliriz ve aynı zamanda Zem'in öteki yakasındaki Klementi ve Hoti gibi Katolik kabilelerle karşı karşıya bırakabiliriz. Türkler hâlâ Helm menzil noktasını ve Zem'e kadar buranın kuzeyindeki düzlüğü, onlara gerektiğinde oradan dik başlı

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

sınır kabilelerini her zaman cezalandırabilecekleri ayak basacak bir yer olarak vererek, ellerinde tutacaklardır.

Karadağ'ın Adriyatik'te bir liman iddialarına gelince, kuşkusuz bu mesele böylesi bir düzenlemeye büyük muhalefet edecek olan Avusturyalılara ve İtalyanlara bırakılabilir. Bir noktaya kadar, Türklere karşı Karadağlılar öylesine çok hassas Avusturyalı ve İtalyan sempatisine sahipler, fakat her ne vakit bir Slav ileri karakolu Adriyatik'i tehdit etse, kendi hayatı çıkarları ciddi bir tehdit aldığından hassasiyetleri geri plana düşecektir.

(İmza)

F.C.H. Clarke, Yüzbaşı
Levazım Dairesi Başkan Yardımcısı Vekili

İşkodra, Arnavutluk
1 Ekim 1877

EK-2

İşkodra'dan Spuz'a Giden Güzergâh Hakkında Rapor*

Yolun Genel Açıklaması: Helm'den Podgoritza'ya kadar at arabaları için elverişli. Podgoritza'dan Spuz'a kadar piyade, süvari ve dağ topçusu için geçilebilir. Genel istikamet, Kuzey.

Yol Üzerindeki veya Yakınındaki Yerler: İşkodra, Helm Kule, Tuz Köyü, Zem Nehri, Podgoritza, Vezir Köprüsü, Spuz.

Podgoritza

Sancak merkezi. 6.000 kişilik nüfusun üçte ikisi Müslüman. Stratejik açıdan ve Karadağlılar ve Kuçiler için ticarî antrepo olarak önemli. 350 dükkân var. Sokaklar dar, dolambaçlı ve pis. Taş duvarlar içerisinde taştan evler. Evlerin kapıları sokağın savunması için tanzim edilmiş ve genellikle mazgallı. Ribnitza'nın Moratcha ile birleşme yerinde bulunuyor. Kasabada

* F.O. 881/3592 "Papers on Western Turkey & Greece by Capt. F.C.H. Clarke, D.A.Q.M.G."

BÜLENT AKYAY

Ribnitza üzerinde tek yüksek kemerli iki taş köprü. Eski hisar, sol kıyıda nehirlerin birleşim yerinde inşa edilmiş.

Spuz

Kasaba ve Kale

Karadağ'a doğru girinti oluşturan Türk sınırı çıkıntısının zirvesindeki tepe kale. Yukarı Zeta Vadisine doğru serbest çıkış veren önemli bir stratejik nokta. Kale, düzlüğün üzerinde birden 350 fit kadar yükselen konik tepenin üzerinde bulunuyor. Tepenin yokuşları fazlasıyla sarp ve bazı yerlerde dik. Tepenin üzerinde göğüs yüksekliğinde 6 top ve 2 havan topu için yer bırakılarak mazgallarla donatılmış taş bir siper duvarı. Toplardan ikisi, dört tüfekli personeli olan çelik ağızdan dolma, diğerleri ise yivsiz. Pazar yeri, tepenin batı ayakucundadır. Bunun aşağısında yine Zeta Nehri kavisli yatağında akıyor; bazı mevsimlerde taşkın halinde. Bu nehrin üstünde 70 yarda uzunluğunda, 12 fit genişliğinde, ahşap taşıt yoluyla 4 köprü ayağı üzerine inşa edilmiş ve akıntının yaklaşık 60 fit yukarısında bir köprü. Kasaba nehrin kavisiyle oluşan dairevî arazi üzerine inşa edilmiş; kavisin başında bir ana geçit kapısı ve müstahkem kule. Bahçeler içinde taş duvarlarıyla taştan evler.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Belgeleri

The National Archives (TNA) Foreign Office (F.O.)

F.O. 881/3480, "Memorandum by Captain Clarke, R.A., on the Present Position on the Montenegrin Frontier"

F.O. 881/3592, "Papers on Western Turkey & Greece by Capt. F.C.H. Clarke, D.A.Q.M.G."

B- Gazeteler

The Colonies and India, 2 Eylül 1893.

The London Gazette, 27 Nisan 1880.

C- Araştırma ve İnceleme Eserler

AKYAY, Bülent, *Tesalya Meselesi (1881)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Turan Gökçe, İzmir 2001.

_____, “93 Harbi Sırasında Türk-Yunan Sınırındaki Askerî Durum Üzerine Bir İngiliz Subayın Raporu”, *Yeni Türkiye*, S. 68, Ankara 2015.

ANDERSON, M. S., *The Eastern Question, 1774-1923*, MacMillan, New York 1966.

Architecture of the Islamic World: Its History and Social Meaning, Eds. Ernst J. Grube, George Michell, New York 1978.

ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi, 1789-1914*, TTK Yay., Ankara 1997.

ATEŞ, Sabri, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*, Cambridge University Press, New York 2013.

AYDIN, Mithat, *Balkanlarda İsyân: Osmanlı-İngiliz Rekabeti, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

BALTALI, Kemal, “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Belleten*, LI/199, Ankara 1988.

CLARKE, F.C.H., “Recent Reforms in the Russian Army”, *Journal of The Royal United Service Institution*, 20, 1876.

_____, “Colonel Sosnoffsky’s Expedition to China in 1874-75”, *Journal of the Royal Geographical Society of London*, Vol. 47 (1877).

_____, “Kuldja”, *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography, New Monthly Series*, Vol. 2, No. 8 (August 1880).

_____, *Staff Duties, A Series of Lectures Addressed to the Officers at the Staff College*, London 1884.

BÜLENT AKYAY

DANIŞMEND, İsmail Hakkı, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. 4, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

DARKOT, Besim, “Karadağ”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul 1977.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasî Tarih Metinleri*, C. 1 (Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları), Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953.

HARRIS, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878: The First Year*, Archon Books, California 1969.

JEZERNİK, Božidar, *Vahşi Avrupa: Batı’da Balkan İmajı*, Tercüme Haşim Koç, Küre Yay., İstanbul 2006.

KARACA, Taha Niyazi, *Büyük Oyun: İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı*, Timaş Yay., İstanbul 2011.

KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. VII, TTK Yay., Ankara 1988.

_____, *Osmanlı Tarihi*, C. VIII, TTK Yay., Ankara 1988.

KISSINGER, Henry, *Diplomasi*, Çeviren: İbrahim H. Kurt, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 2000.

KOSTENKO, Colonel L.T., “Turkestan”, translated by Major, F.C.H. Clarke, *Royal United Services Institute for Defence Studies*, Royal United Service Institution, 1881.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1968.

_____, “1877-78 Osmanlı-Rus Harbi’nin Sebepleri”, *Belleten*, XXVI/103, Ankara 1962.

LOWE, John, *Britain and Foreign Affairs 1815-1885: Europe and Overseas*, Routledge, London 1998.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yay., İstanbul 1983.

MARRIOT, J. A. R., *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, Clarendon Press, 4th ed., Oxford 1940.

ÖZCAN, Uğur, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ İlişkileri*, TTK Yay., Ankara 2012.

ÖZDEM, Ali Gökçen, *Karadağ'ın Osmanlı Egemenliğine Karşı Mücadelesi (1830-1878)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2012.

Second Supplement to the Alphabetical Catalogue of the Library of the Royal Geographical Society, London 1882.

SEDES, İ. Halil, *1876-1877 Osmanlı Karadağ Seferi*, Askerî Matbaa, İstanbul 1936.

_____, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (IV)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 36, Şubat 1988.

_____, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (V)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 37, Mart 1988.

_____, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (VI)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 41, Temmuz 1988.

_____, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı (VII)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın*, S. 42, Ağustos 1988.

STAVRIANOS, Leften S., *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, New York 1961.

STOJANOVIC, Mihailo D., *The Great Powers and The Balkans, 1875-1878*, Cambridge University Press, London 1939.

SUMNER, B. H., *Russia and The Balkans, 1870-1880*, Clarendon Press, Oxford 1937.

BÜLENT AKYAY

SÜER, H. Hikmet, *1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi*, ATASE Yay., Ankara 1993.

TAYLOR, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1918*, Clarendon Press, Oxford 1954.

TEMİZER, Abidin, *Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Yrd. Doç. Dr. Mucize Ünlü, Samsun 2013.

_____, "Karadağ Ordusu (1876-1913)", *History Studies*, Vol. 2, No. 2, 2010.

The Academy, XVIII, 1880.

The Franco-German War, 1870-1871, transl. by F.C.H. Clarke, 2 pt. [in 5 vols] 1883.

The Imperial and Asiatic Quarterly Review and Oriental and Colonial Record, Oriental Institute (Woking, England), East India Association (London, England), 1893.

The Progress of Russia in Central Asia, Colonel M. J. Veniukoff, 1877, translated from the *Sbornik Gosudarstvennikh Znanyi*, by Cpt. F.C.H. Clarke, 1878.

Translation from the "Militair Wochenblatt" for April 1873, Papers on Subjects Connected with the Duties of the Corps of Royal Engineers [New Series], Vol. XXII, 1874.

URHAN, Vahit Cemil, *Karadağ'ın Bağımsızlığını Kazanması (1851-1878)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Necdet Hayta, Ankara 2015.

WILLIAMS, Beryl, "Approach to the Second Afghan War: Central Asia during the Great Eastern Crisis, 1875-1878", *The International History Review*, Vol. 2, No. 2 (April 1980).

YASAMEE, F. A. K., *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and The Great Powers, 1878-1888*, The Isis Press, İstanbul 1996.

1877-1878 OSMANLI-RUS SAVAŞI SIRASINDA KARADAĞ SINIRINDAKİ ASKERİ
DURUM ÜZERİNE BİR İNGİLİZ SUBAYIN MEMORANDUMU

YILMAZÇELİK, İbrahim, ÖZDEM, Ali Gökçen, “Düvel-i Muazzama’nın Karadağ Üzerinden Osmanlı Devleti ile Mücadeleleri ve Bunun Günümüze Yansımaları”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1 Sayı 2, Bitlis 2013.

D- Elektronik Kaynaklar

ACHTERMEIER, William O., “The Turkish Connection: The Saga of the Peabody-Martini Rifle”, *Man At Arms Magazine*, Volume 1, Number 2, March/April 1979)

<http://www.militaryrifles.com/Turkey/PeabStory/PeabodyStory.htm>

TRENK, Richard T., “The Plevna Delay: Winchesters and Peabody-Martinis in the Russo-Turkish War”, *Man At Arms Magazine*, Volume 19, Number 4, (August, 1997)

<http://www.militaryrifles.com/Turkey/Plevna/ThePlevnaDelay.html>